

Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, (İSMUS), VII/1 (2022), s. 1-20

ÜTOPİK SOSYALİZM, SAİNT-SİMON VE MISIR MODERNLEŞMESİ

Fatma Sariaslan*

Özet

Çalışma sosyalizmin bir türü sınıflamasına sokulabilecek bir öğretiyen Ütopik Sosyalizmi merkeze alarak, bu öğretinin önemli düşünürü Saint-Simon'la onun takipçilerinin yani Saint-Simoncular olarak bilinen düşünürlerin 1800'lerdeki Mısır modernleşmesi ile ilişkisini mercek altına almaktadır. Saint-Simoncular, XIX. yüzyılda Mehmet Ali Paşa ve haleflerinin liderliğindeki Mısır'ı ideal topluma varmakta başlangıç noktası olarak telakki etmişlerdir. Nitekim Mehmet Ali'nin askeri reform bağlamında açtığı medreselerden Süveyş Kanalı projesine değin Saint-Simoncuların Mısır modernleşmesi açısından önemi gerek fikrî zemin gerekse somut uygulamalar açısından dikkate değerdir.

Anahtar kelimeler: *Ütopik sosyalizm, Saint-Simon, Mısır, Modernleşme*

* Doktor Öğretim Üyesi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü, fatma.sariaslan@medeniyet.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9295-6477.

UTOPIAN SOCIALISM, SAINT-SIMON, AND EGYPTIAN MODERNIZATION

Abstract

The study focuses on Utopian Socialism, a doctrine that can be classified as a type of socialism. It examines the relationship between the critical thinker of this doctrine, Saint-Simon, and his followers and Egyptian modernization in the 1800s. Saint-Simonians considered Egypt under the leadership of Mehmet Ali Pasha and his successors in the 19th century as the starting point for reaching the ideal society. The importance of Saint-Simonians in terms of the modernization of Egypt, from the madrasas opened by Mehmet Ali in the context of military reform to the Suez Canal project, is remarkable in terms of both intellectual ground and concrete practices.

Keywords: *Utopian socialism, Saint-Simon, Egypt, Modernization*

Giriş

Yunanca kökenli olan ‘ütopya’ kelimesi, *ou* (değil) ve *topos* (yer) sözcüklerinin birleşiminden oluşmuştur ve ‘hiçbir yer’ ya da ‘olmayan yer’ anlamına gelmektedir. Genel anlamıyla ütopya, yaşayanlara kusursuz bir düzen içerisinde bulunma imkânı sağladığı kabul edilen ideal ülke demektir. Bu kavram ilk kez Thomas Moore’un *Ütopya* (1516) adlı eserinde kullanılmıştır ve Moore türettiği bu terimi tümüyle akılcı bir biçimde yönetilen kolektif mülkiyete dayanan bir kent devleti olarak betimlediği bir ülke ile özdeşleştirmiştir (Moore, 1996). Aslında ütopyaların, terimin ortaya çıkmasından çok önce de var oldukları söylenebilir. Platon’un *Politeası* bu anlamda bilinen ilk ütopyadır, diyebiliriz. Bu çalışmada üzerinde durulacak olan konu ise, birçok düşünür ve yazarın kendilerine ait ütopyalarından ziyade sosyalizmin bir çeşidi olarak tasnif edebileceğimiz bir öğreti: Ütopik Sosyalizm. Bu bağlamda çalışmada önce ütopik sosyalizmin temel argümanlarına değinilmekte, daha sonra ütopik sosyalizmin üç önemli düşünüründen biri olan Saint-Simon’un görüşlerine yer verilmekte, son olarak da Saint-Simon’un takipçilerinin Kavalalı Mehmet Ali Paşa ve haleflerinin önderliğinde gerçekleştirilen Mısır’ın modernleşmesi süreci ile ilişkisine ışık tutulmaya çalışılmaktadır.

Ütopik Sosyalizm

Ütopik sosyalizm, sınıf mücadelesinin gerekliliğini gözetmeden ve sosyalist dönüşümde proletaryanın devrimci rolünü öne çıkarmadan, bireyciliğin, rekabetin ve özel mülkiyetin egemenliğinin ortadan kaldırılacağı genel bir toplumsal dönüşümün mümkün olduğuna dair idealist reformcu görüşlere dayanan sosyalist bir öğreti olarak tanımlanmaktadır (Jones, 2005: 613-615). Ütopik Sosyalizmin önde gelen düşünürleri Fransa’da Saint-Simon ve Charles Fourier; İngiltere’de ise Robert Owen’dır (Uslu, 2015: 37). Saint-Simon’un 1802 tarihli *Bir Cenevre Sakininin Mektupları*, Fourier’nin 1808’de yazdığı *Dört Hareket Teorisi*, Owen’in 1812-1816 tarihlerinde yayımlanan *Yeni Toplum Görüşü* adlı yapıtlarında ortaya koydukları ütopyaların en önemli ortak noktası, kapitalizmin ortadan kaldırılmasının temel ilke olarak belirlenmiş olmasıdır. Üçü de kapitalist sistemde sadece kötülük bulmakta ve bu sistemi adaletsiz, israfçı ve plansız olarak nitelendirmektedirler (Huberman, 2005: 45). Ancak bu noktada Robert Owen’in (1771-1858) bir sermaye düşmanı olmaktan ziyade, birçok sorunun sermayenin ortak kullanımı ile halledileceği inancında olan Britanyalı bir sanayici olduğuna dikkat çekmekte fayda var. Dolayısıyla Owen’in çalışma süreleri ve çalışanların serbest zaman hakkı konusundaki görüşleri özellikle dikkate değerdir. Bu kapsamda Owen:

“Ebeveynler, her iki cinsten çocuklarını, yedi ya da sekiz yaşında, yaz kış demeden sabahın altısında, zaman zaman kar ve ayazın ortasında fabrikalara göndermektedir. Bu fabrikalarda insan hayatı için elverişli olmayan bir çalışma ortamı vardır ve çalışanlar örneğin on ikiye kadar durmaksızın, o sıra verilen bir saatlik yemek molasından sonra ise gece sekize kadar çalışmaktadırlar.” diye yazmaktadır (Owen, 1995: 86).

Robert Owen bu denli yorucu çalışmanın çocukların iyi alışkanlıklara sahip olmamalarına yol açtığını; yoğun ve uzun saatler çalışmanın çocuklarda yol açtığı genel zihin tembelliğinin onları meyhanelere ve 'sarhoşluğun ayartıcı zevklerine' ittiğini söylemektedir. Owen'a göre, eğer çalışanların koşullarını iyileştirmek için iyi düşünülmüş yasal önlemler uygulamaya konulmazsa, işçiler ülkeyi er ya da geç korkunç ve belki de içinden çıkılmayacak bir tehlike içine sürükleyecek kaba ve vahşi bir karakter edinirken, işveren de onları önemsiz kazanç aygıtları olarak görmeye devam edecektir (Owen, 1995: 87).

Bir Fransız sosyalist olan Charles Fourier'in (1772-1837) önermiş olduğu toplumsal tasarımın temelinde ise "çalışanların toplumu" olarak adlandırılabilir olan koloniler yani "phalanstere" (falanster) bulunmaktadır. Fourier bu küçük topluluklardan oluşan birimlerde sanayinin yerine tarıma ağırlık verilen bir üretim modeli geliştirmeye çalışmıştır. Fransız Devrimi'ne ve beraberinde getirdiği karışıklıklara tanık olan Fourier, bu modellerin yaygınlaşması için bir devrim öngörmez; bunun yerine söz konusu toplumsal düzen için uygun koşulların tarihin doğal akışı içerisinde kendiliğinden oluşacağını savunur.

Hans Mühlestein, Fourier'in 1830 ve 1940'larda 'kitleler üzerinde herhangi bir etki yapmadan yalnızca gösterişsiz asalaklar gibi yaşayan bir sürü küçük burjuva kuramcısı ve hayalci yazara kaynak oluşturduğunu' belirtmektedir. Mühlestein, Fourier'in öğretilerinden proletarya için sonuçlar çıkarmanın yalnızca Etienne Cabet olduğunu ileri sürmektedir. Nitekim 1838'de İngiltere'den Fransa'ya dönen Cabet'in İngiltere'deki Chartist hareketinden ve Thomas Moore'un *Ütopya* eserinden etkilenerek devrimci olduğuna dikkat çekmektedir (Mühlestein, 1990: 30). Cabet *Icarie'ye Yolculuk* adlı eserinde *Icarie* adını verdiği komünal yerleşimde düzenin, otorite ile sağlanacağını öngörür. Bu ülkede, insanlar maksimum eşitlik, fakat minimum özgürlüğe sahiptirler. Mülkiyet ve paranın olmadığı çember şeklinde bir kent olan Icarie'de yalnızca örnek insanlar yaşar. Mühlestein, Saint-Simon, Fourier ve Owen'in sistemlerini bilimle ilgili olarak nitelerken Cabet'in sistemini salt proletaryacı ve bilimle pek az ya da hiç ilişkisi bulunmayan, buna karşılık kitleler üzerinde büyük etki yaratan bir sistem olarak görür (Mühlestein, 1990: 29).

Öte yandan ifade edilen düşünürlerin haricinde ve onlar kadar belirleyici olmasalar da ütopik sosyalizmin içeriği başka kuramcılar tarafından da tanımlanmaya çalışılmıştır. Bu kapsamda burjuvaların sözcüsü Fransız yazar Louis Reybaud'a (1799-1879) göre "sosyalizmden söz etmek bir ölünün başında nutuk çekmekle eşdeğerdir", yani sosyalizm adeta sonu yaklaşan bir rüyadır. Başka deyişle Reybaud sosyalistleri ütopycılıkla damgalamaktadır (Meriç, 2005: 164).¹ Engels'e göre ise Ütopik Sosyalizm Marx öncesi sosyalizm anlamına gelmektedir. Engels ütopik sosyalistlerin toplumsal problemlerin esasında ekonomik koşullarda gizli olan çözümünü insan düşüncesinden çıkarmaya çalıştıklarına ve bu nedenle teorilerinin eksik kaldığına dikkat çekmiştir. Ona göre, ütopycıların toplumsal sorunlara dair çözümünü beşer zihninde aramalarının nedeni sınıf ve üretim koşullarının henüz gerektiği kadar gelişmemiş olmasıdır (Çıvgın, 2011: 14). Bu bağlamda Engels'in kavramsallaştırmasıyla düşünüldüğünde, henüz endüstri devrimi olmadan endüstri toplumunu düşünen "ütopik sosyalistler", 'bilimsel sosyalizm' olarak adlandırılan sosyalist öğretiyeye karşıt olarak nitelendirilebilir. Nitekim Engels:

¹ Türkçe literatürde Cemil Meriç'in Saint-Simon üzerine kaleme aldığı kitap önemlidir. Alexandre H. de Groot'un tabiriyle "yalnız bir İslami liberal" olan Meriç'in (Groot, 1994:10) bu eseri, 1967 yılının sonunda Çan Yayınları tarafından basılmıştır. Bu çalışmada esas alınan baskısı, daha sonra İletişim Yayınlarından çıkan 1996 yılındaki 2. baskısıdır.

“1802’de Saint-Simon’un Cenevre Mektupları çıktı; teorisinin esaslarını daha 1799’da tespit etmiş olmasına rağmen, Fourier’nin ilk eseri 1808’de yayımlandı; 1 Ocak 1800’de Robert Owen, New Lanark’ın² yönetimini eline aldı. Bununla birlikte bu dönemde, kapitalist üretim tarzı ve onunla birlikte burjuvaziyle proletarya arasındaki çelişki, henüz tamamiyle gelişmemişti... 1880’e doğru, yeni toplumsal düzenden doğan çatışmalar eğer henüz oluş durumunda idiyse, bu çatışmaları çözme araçları da benzer bir durumda bulunuyordu... Bu tarihsel durum, sosyalizmin kurucularını da etkiledi. Kapitalist üretimin kaba koşullarına, kaba sınıf koşullarına, kaba teoriler uygun düşerdi. Ütopycılar, toplumsal sorunların henüz gelişmemiş ekonomik koşullarda gizli olan çözümünü insan beyninden çıkarmaya çalıştılar. Toplum yanlışlardan başka bir şey sunmuyordu; bunların ortadan kaldırılması aklın görevidi. Öyleyse, yeni ve daha mükemmel bir toplumsal düzen sistemi keşfetmek ve bunu topluma, propaganda yoluyla değil, mümkün olan yerlerde model deneyimleri örneği göstererek kabul ettirmek gerekliydi. Bu yeni toplumsal sistemler, daha baştan ütopyaya mahkûmdular. Ne denli ayrıntılı işlenirse, saf hayallere sürüklenmelerini o denli az engelleyebiliyorlardı.” (Engels, 1993: 45-47)

Öte yandan Cemil Meriç sosyal düşünceler tarihçisi Maxime Leroy’un görüşlerine atfen, sosyalizmler arasında bir kopuş olmadığı, aksine bir süreklilik olduğunu yazmaktadır. Ona göre, her biri sosyalin gelişmesinden, derinleşmesinden ibaret olan sosyalizmlerin, Marx’tan önceki versiyonlarını ‘ütopyacı’ olarak nitelendirmek doğru değildir. Saint-Simon ne kadar ütopyacıysa, Marx da o kadar ütopyacıdır. Ama hepsinin de temeli aynı, hepsinin de dile getirdiği aynı sınıfın, işçi sınıfının acıları ve ümitleridir (Meriç, 1996: 73).

Cemil Meriç ünlü Rus Marksist G. V. Plehanov’un ise Ütopik Sosyalizmi şöyle açıkladığını aktarıyor:

“Madem ki insan hiç değişmiyor, madem ki insan tabiatının belli başlı özelliklerini tanıyınca, onlardan toplum ilmi ve ahlakla ilgili bütün hükümleri matematik bir kesinlikle çıkarabiliyoruz, neden insan tabiatının ihtiyaçlarını yüzde yüz karşılayan ideal bir rejim düşünmeyelim?... XIX. yüzyılın ütopyacı sosyalistleri de bu konuya dört elle sarıldılar. İnsan onlar için de XVIII. yüzyıl Fransız materyalistleri için de sosyal çevrenin eseri. Onlar da materyalistler gibi fasit bir daire içindedirler: sosyal çevredeki değişiklikleri insanın değişmez özellikleriyle açıklamaya kalkarlar.” (Meriç, 1996: 70).

Aslında tüm ütopyaların nihai amacı en iyi kanunları bulmaktır. Bunun için de en önemli ölçüt olarak genellikle insan doğası alınmaktadır. Saint-Simon da öncü çalışmalarında daha ziyade insan üzerine odaklanmış ve özcü bir yaklaşımla ele aldığı ‘insanı’ bilimsel bir perspektiften incelemeye, anlamaya ve değerlendirmeye çalışmıştır (Özmen, Akalın, 2021: 47). Ütopik Sosyalistlerden Saint-Simoncular da bu noktada benzer bir eğilim sergilemiş ve felsefelerini ‘insan tabiatı hakkında yeni bir anlayışa dayandırmak’ iddiasında olmuşlardır (Meriç, 1996: 70).

² New Lanark, İskoç kenti Lanark’ın yakınında bir pamuk eğirme fabrikası; 1784’te küçük bir kentçik ile birlikte kuruldu.

Saint-Simon ve Takipçileri

Claude Henri de Rouvroy ya da daha bilinen adıyla Kont Claude de Saint-Simon (1760-1825) XVIII. yüzyıl Fransa'sında aristokrat kökleri olan bir ailede dünyaya gelmiştir. “İkiz devrimler”e tanıklık eden Saint-Simon, bir yandan Fransız Devrimi'nin ardından toplumda yaşanan karmaşayı, diğer yandan Endüstri Devrimi sonrası toplumların nasıl dönüşüm geçirdiğini anlamlandırmaya ve açıklamaya çalışmış; geliştirdiği toplum kuramı ile toplumsal devinimlerin ortaya çıkardığı sorunlarla baş etmeyi, onların üstesinden gelmeyi amaçlamıştır. Düşünce adamı olmasının yanı sıra oldukça aksiyoner de biri olan Saint-Simon, Amerikan ihtilâlinde savaşmış ve barıştan sonra Meksika valisini Nikaragua'da Atlas Okyanusu ile Büyük Okyanusu birleştirecek bir kanal açmaya teşvik etmişti; daha sonra da İspanya'da Madrid'i denizle birleştirecek bir proje üzerinde çalışmıştı. (Lukes, 2011: 109).

Cemil Meriç'in hem sanayi devriminin hem de sosyalizmin ideoloğu olarak; Engels'in ise “büyük Fransız Devrimi'nin oğullarından biri olan” nitelendirdiği Saint-Simon, sanayi devriminin ortaya çıkardığı sorunları yalnızca bilimsel düşüncenin çözebileceğine inanıyordu. Saint-Simon'a göre, ihtilalle birlikte gün yüzüne çıkan fikirler toplumu dönüştürmek ve geliştirmek noktasında kâfi değildi; hatta bu düşünceler Fransız toplumunda esaslı problemlere yol açmıştı. Bunun aşılabilmesi için Fransız toplumunda yapıcı bir yenilik yapılması gerekiyordu ve bu da ancak ve ancak endüstrileşme ile mümkün olacaktı. Bu yenilikle beraber bilime ve sanayiye dayalı bir toplum inşa edilmeliydi. Zira Saint-Simon toplumun asıl gücünün üretime ve sanayiye dayalı olduğuna inanıyordu. Saint-Simon tarımdan sanayi toplumuna dönüşümü açıklarken ise, toplumdaki felsefi ve siyasal sistemlerdeki değişimlere işaret etmekteydi. Ona göre felsefi sistemdeki değişim “teolojik sistemden dünyevi ve pozitif” olana doğru bir seyir izlerken, siyasal sistemdeki değişim ise “keyfi düzenden sınaî sisteme” doğru bir yönelim izlemekteydi (Göle, 2008: 39). Saint-Simon, keyfi düzen olarak değerlendirdiği kölelik ve feodal sistemlerinin düzensizlik ve huzursuzluk kaynağı iken, toplumların evrimleşerek vardığı sanayi sisteminin ise üretimin artırılması sayesinde toplumsal huzuru beraberinde getireceğini ileri sürmekteydi. Öyle ki üretime ve sanayiye dayalı toplum fikri onun, tarihsel materyalizm teorisinin öncüsü olarak telakki edilmesinin önünü açmıştır.

Öte yandan Saint-Simon'un görüşleri yalnızca yaşadığı dönemle sınırlı kalmamış, hatta düşünsel sermayesi daha ziyade kendisinden sonraki dönemlerde ve birbirinden oldukça farklı siyasal fikirlere sahip düşünürlerde karşılık bulmuştur (Simon, 1976: 15-16). En başta, Marks'ın ilerleme kuramı, kaynağını politik iktisat ve Hegelci felsefi geleneğinden almakla birlikte, Saint-Simon'un ütopik sosyalizmi, bu iki kaynağa ek olarak Marksizm'in üçüncü kaynağı konumundadır (Uslu, 2015: 37). Marx sosyalizminin, Saint-Simonculuğun doğal bir sonucu olduğu açıktır. Ancak Marksizm Saint-Simon sosyalizminin gelişmesinden de ibaret değildir ve bünyesinde yeni unsurları barındırmaktadır. Yine de Marx'ın fikri gelişiminde Saint-Simonculuğun payı inkâr edilemeyecek kadar büyüktür. Cemil Meriç, Marx'ın ‘Hegel'i okuyan ve yarım asır sonra dünyaya gelen bir Saint-Simon’ olarak gördüğünü yazmaktadır. Nitekim Meriç'in Leroy'ya atfen belirttiği gibi, hem Marx hem Saint-Simon tarih ve ekonomiye dayanmaktadır; her ikisi de üretimi arttırmak için toplumu ekonomik planda düzenlemek istemektedir. Marx'a göre, geleceğin mimarı proletaryadır. Ancak Marx'ın “proletarya”ıyla Saint-Simon'un “üretici”si arasında büyük bir yakınlık vardır. Nitekim proletarya burjuva aydınlarıyla işbirliği yaparak gelecektir; işçi sınıfı zafere ulaşmak için, orta sınıflara dayanacaktır (Meriç, 1996: 111). Saint-Simon'un fikirlerinin etkileri hususunda Cemil Meriç şöyle yazmaktadır:

“Ne olursa olsun, ondokuzuncu asır bir Saint-Simon asrı. O büyük düşüncenin yoğun olmadığı tek dahi yok: Hugo da, Vigny de, Wagner de zaman zaman Saint-Simoncu. Liszt de, Henri Heine de onun şakirdi. Le Play, Lamennais, Marx, Proudhon ... ve niceleri.” (Meriç, 1996: 108-109).

Saint-Simon’a göre, emeği yücelten bir toplum olan endüstri toplumunda iki ana sınıf vardır: Üretime katkı sağlayanlardan oluşan endüstri sınıfında yer alan çalışanlar yani “bal arıları” ve çalışmayan sınıf yani “eşek arıları” ya da “aylaklar”. Hangi iş kolunda olduğu veya çalışma şeklinin nasıl olduğu ayrımı yapılmaksızın çalışarak ve üretime katkıda bulunarak topluma fayda sağlayanlardan oluşan çalışanlar sınıfında; tüccarlar, yatırımcılar, fabrikatörler, mühendisler, bankacılar, bilginler, sanatçılar, memurlar, işçiler bulunmaktadır (Meriç, 1996: 61). Yine “endüstrinin teorisini” yapan bilim adamları da bu sınıfın içinde yer almaktadır (Simon, 1976: 19). Saint-Simon’a göre herhangi bir üretim sonucu oluşmadığı için faiz ve rant bireyin bireyi sömürmesi manasına geldiğinden, soylular, askerler, hukukçular ve toprağa alın terini katmayan rant geliriyle yaşayanlar mülk sahipleri aylaktır ve üreten sınıfları sömürmektedir (Swingewood, 1998: 57-59). Feodal toplumun aksine saygınlığın ve itibarın kaynağının emek ve çalışma olduğu, tembelliğin ise küçümşenen bir davranış olarak değerlendirildiği endüstri toplumunda, herkes kendi yeteneği ve becerisi ölçüsünde kazanmaktadır. Özetle, Saint-Simon’a göre sosyal hayatta kaçınılmaz olarak ortaya çıkacak olan ayrışma ve tabakalaşma bireylerin doğuştan getirdikleri imtiyazlar yerine; bilim ve dehaya dayanmalıdır.

Saint-Simon için endüstri toplumunda herkesin çalışması elzemdir ve her birey çalışmasının karşılığını liyakatine göre almalıdır. Bu temel ilkelerin ahlaki bir dayanışmayı beraberinde getireceğini öngören Saint-Simon, endüstri toplumunun işçi ve işveren arasında bir işbirliği yaratacağını savunmaktadır. İşte bu dayanışma ve işbirliği, baskıya dayalı yönetimlere son verilmesini mümkün kılacaktır. Bu bağlamda Saint-Simon sanayi toplumunun iki hedefi olduğunu ileri sürmektedir. Bunlardan biri toplumun üyeleri arasında ortaklık ilişkileri tesis etmek iken, bir diğer amaç toplumdaki üyeler arasında barışçı ilişkiler oluşturmaktır. Savaşların beslediği, refah ve servet unsurlarının çok küçük bir azınlığın elinde toplandığı feodal düzen, sınıflar arası ilişkilerin zora ve baskıya dayalı olmasını beraberinde getirmişti. Oysa zor ve baskı sanayi toplumunda söz konusu bile değildir; tüm bireylerin kendi emeği ile üretime katıldığı, herkesin ahlaki açıdan birbirine karşı sorumluluk duyduğu, hiç kimsenin kendisini kolektivitenden ayrı konumlandırmadığı, bir anlamda çalışanlardan müteşekkül bir ordu içerisinde yer aldığı bilincinde olduğu ve çalışanların dayanışma ilişkileri kurduğu bir toplumdur bu. Bu noktada Saint-Simon, toplumdaki sınıf bilincinin tesis edilmesindeki gereken temel unsurun sınıf ahlaki olduğunu ileri sürer. Bu bilinç seviyesine ulaşan çalışanlar, aynı sınıf içerisinde konumlandıklarının farkında olacak ve kendi sınıflarına ilişkin hayati önem taşıyan görevlerini içtenlikle yerine getireceklerdir. Saint-Simon bir diğer önemli bir vechesi ise merkezîyetçiliktir. Saint-Simon daha ziyade adem-i merkezîyetçi modeller ortaya koyan diğer erken dönem sosyalist düşünürlerden farklı olarak; ekonominin merkezi bir idare yoluyla örgütlendiği bir sistemin hedeflediği toplumsal düzeni daha işlevsel bulmaktadır (aktaran, Uslu, 2011: 49).

Saint-Simon’un düşünceleri bir ekol olarak kabul edilmekte ve bu ekolün takipçisi olan entelektüeller de literatürde “Saint-Simonian” ya da tam Türkçe ifadesiyle “Saint-Simoncular” olarak adlandırılmaktadır. Saint-Simoncular denildiğinde ilk olarak Aguste Comte

akla gelmektedir. 1818 yılında Saint-Simon'la tesadüfen tanışan Comte, ondan çok etkilenerek kendisini olduğu gibi ona bırakmıştır. Dört yıl boyunca onunla çalışmış ve kendisine karşı bir hoca saygısı duymuştur. Fikirleri ile beslenmiş, kendi kendisine "Saint-Simon'un talebesi" adını vermiştir. Sosyolojinin var oluşunda katkıları yadsınamayacak olan Comte, pozitivist metodunu inşa ederken büyük ölçüde Saint-Simon'un görüşlerinden etkilenmiştir. "École Polytechnique"³ mezunu bir Saint-Simon" olarak nitelendirilen Comte, insan zekâsının özünüle uğraşan mantıkçılar ve psikologların iç gözlemlerle sınırlı yöntemlerini boş bir metafiziğe varabileceği için abes buluyordu. Ona göre, zekânın kendisinden ziyade, belirtilerine yani bilimlere ve bilimsel yöntemlere eğilmek gerekiyordu. Bilimleri bu türden bir perspektifle incelemek, bilimlerin ve insan zekâsının felsefesini yapmak anlamına gelecekti; böylelikle siyaset pozitif bir bilim haline gelecek yani müspetleşecekti; ve nihayet bilimlerin zirvesinde yer alacaktı. Siyasetin bir bilim niteliği kazanabilmesi için, pozitif metodu belli olaylara uygulaması gerekiyordu. Siyasetin konusu, ekonomik hayattı. (Meriç, 1996: 82-83). Her ne kadar 1822'den itibaren Comte bu kadar hayran olduğu hocasından ayrılmış (Bruhl, 1970: 7) olsa da, Comte'un, düşünüş ve söylemlerini büyük oranda Saint-Simon'a borçlu olduğu söylenebilir. Bu noktada ünlü sosyolog Emile Durkheim'in, pozitivistimin ve pozitif bilimlerin yöntemlerini sosyal bilimlere uygulayan sosyoloji biliminin kurucusu olarak Comte'u değil; Saint-Simon'u gördüğünü hatırlamakta fayda var:

"Fransa'nın düşünce tarihinde iki büyük akım var: Descartes'çılıkla pozitivism. Pozitif felsefenin adı, temelleri hatta taslağı Saint-Simon'un eseri. Sosyolojinin gerçek kurucusu da Comte değil, Saint-Simon". (Meriç, 1996: 125):

Takipçileri de tıpkı Saint-Simon gibi toplumun daha iyiye götürülmesi noktasında fikirler üretmeye ve sanayi devriminin neden olduğu toplumsal eşitsizliklerin ortadan kaldırılmasına yönelik öneriler getirmeye çalışmışlardır. İlk Saint-Simoncular, henüz Saint-Simon hayatta iken ortaya çıkmış olan ve Saint-Simon'un son yıllarını birlikte geçirdiği büyük kısmı *École Polytechnique*'tan mezun olmuş dostları ve takipçileridir. Saint-Simoncular doğrudan sanayi üretimi ile ilişkisi olan mühendis, bankacı ve ekonomistlerden oluşan ve ekseriyetle halkçı yönleriyle bilinen bir sosyal gruptan oluşmaktadır. Saint-Simon'un ölümünden sonra onun görüşlerini sürdüren bazıları siyasete atılmış ve sosyalizmin öncülleri olmuşken, bazıları ise daha ziyade sanayide faaliyetlerine devam etmişlerdir. Sosyo-ekonomik refahın Saint-Simon'un fikirleri doğrultusunda temin edilmesi bütün bu fikir adamlarının ortak paydasını oluşturmuştur (Özmen, Akalın, 2021: 57).

³ *Polytechnique* (Politeknik) olarak da bilinen École Polytechnique, prestijli bir Fransız mühendislik okuludur. 1794 yılında Fransa'daki mühendis ihtiyacına bir yanıt olarak, École Centrale des Travaux Publics (Central School of Public Works) adı altında kurulmuştur. Bir yıl sonra École Polytechnique adını alarak eski Bourbon Sarayı külliyesine taşınan okulun misyonu, öğrencilerine matematik, fizik ve kimyaya güçlü bir vurgu yaparak çok yönlü bir bilimsel eğitim sağlamak ve mezun olduktan sonra ulusal bayındırlık enstitülerine girmeye hazırlamaktır. Aynı yıl, prestijli öğretmenler profesör olarak okula atanmış ve bir giriş sınavıyla Fransa'nın tüm bölgelerinden öğrenciler alınmıştır. 1798'de yaklaşık 50 École Polytechnique öğrencisi, bir düzine profesör ve öğretim üyesiyle birlikte Mısır gezisinde Napolyon Bonapart'a eşlik etmiştir. École Polytechnique, 1970'te Savunma Bakanlığı'na bağlı bir kamu kuruluşu haline gelmiştir. 2022'de kadınların okula ilk kabul edilmişlerinin 50. yılı kutlanmıştır. (École Polytechnique, 2022).

Saint-Simoncular ve Mısır Modernleşmesi

XIX. ve XX. yüzyılın Mısır'ı kendine has modernleşme süreci ile diğer ülke modernleşme tecrübelerinden ayrılmaktadır. Bunda Osmanlının Mısır Valisi Mehmet Ali Paşanın reformcu yönetim tarzı etkili olmuştur. Nitekim Osmanlı Tanzimat'ından bile önce gerçekleşen büyük erken modernleşme hamlesinin bir örneğini hayata geçiren Mehmet Ali Paşa, 1805'te Mısır valisi olmuş ve gücü giderek azalan Osmanlı devletinde 1949'a değin bağımsız bir hanedanlık kurmuştur. Bu özerk konumunu güvence altına alabilmek için askerî reformun gerekli olduğunu düşünen Mehmet Ali, modern bir devlet sistemi oluşturarak kalkınma sürecini başlatmıştır. Mehmet Ali'nin bu hamlesi daha sonraları "savunmaya yönelik kalkınmacılık" olarak nitelendirilmiştir (Gelvin, 2019: 86-90). Mehmet Ali'nin bu kalkınmacı ve reformist modelinin tesisinde ona yardımcı olan Avrupalıların bir kesimini de Saint-Simon'un düşünsel zemininden beslenen Saint-Simoncu düşünürler oluşturmaktaydı.

Saint-Simoncular, dünyanın demir ve çeliğe dayanan, dolayısıyla da bilim ve teknikle inşa edilecek modern bir kültür ekseninde dönüştürebileceklerine inanmış ve Mısır'ı bu dönüşümün adeta bir üssü yapmak istemişlerdir (aktaran, Ergün, 2015: 286). Mitchell'in ifadesiyle, "XIX. yüzyıl Kahire'si -askeri subaylar, Saint-Simoncu mühendisler, eğitimciler, doktorlar ve diğerleri gibi- pek çok Avrupalı için disipliner bir iktidarın yeni yöntemlerine dayanan modern bir devletin kurulmasına yardım etme fırsatı sağlamıştı." (Mitchell, 1991: x). Saint-Simon'dan ilhamla geliştirdikleri fikrî akım çerçevesinde 1830'larda dünyanın sanayileşmesi projesini Mısır'ın içinden başlatmak için Kahire'ye seyahat eden ve yeni 'sosyal bilim' dinine inanan Saint-Simoncular da işte bu dönüştürücü zihniyeti taşıyan Avrupalılardandı. Sain-Simoncular özellikle Süveyş Kanalı'nın inşası konusunda çok isteklilerdi (Richmond, 1977: 91). Süveyş Kanalı'nı tasavvur ettikleri dünya için önemli bir eser olacağını düşünüyorlardı. Saint-Simoncu düşünürlerin yayın organları *Globe*'ün editörü Michel Chevalier, dünyayı metaların serbest dolaşımına açmak için Panama ve Süveyş'te kanallar inşa edilmesini savunuyordu. Dolayısıyla Saint-Simonculardan müteşekkil bir grup, yeni bir medeniyetin yaratılması heyecanı ile 1833 yılında Mısır'a geldi ve kanal üzerinde hassaten çalışmaya başladı (aktaran, Akalın, 2011: 12). Nitekim Saint-Simoncu sosyal reformist ve gazeteci, aydın Barthélemy-Prosper Enfantin (1796-1864) kanal konusundaki görüşlerini Mehmet Ali Paşa'ya iletti ve ondan bir ferman alarak kanalın açılmasını sağlamak için ciddi gayret sarfetti.⁴ Enfantin, 1825'te Saint-Simon'la tanışmış ve onunla kurduğu dostluk, düşüncelerine ve yaşamına yeni bir yön vermiş; 1829'da da Saint-Simoncu hareketin kabul edilen liderlerinden biri haline gelmişti. Saint-Simoncular için Akdeniz "Doğu ve Batı'nın zıfafa yatağı" idi (Meriç: 2018: 64) ve proje muhakkak hayata geçmeliydi. Enfantin'in Süveyş Kanalı'na ilişkin tutkulu isteği öyle güçlüydü ki, her fırsatta bu hedefi hatırlıyor ve çevresindekilere de hatırlatıyordu. Cemil Meriç feminizm davasına baş koyan Paris'teki Saint-Simon takipçilerinden bir kısmının, İzmir'den Mısır'a gidip Enfantin'le buluştuğunu yazmaktadır. Enfantin'in bütün ümitlerinin kadında gerçekleşeceğine inanan bu coşkun Saint-Simonculara kadına ulaşmanın yolunun endüstriden geçtiğini söyler ve onlara şöyle der: "Nişanlımız şimdilik yeryüzüdür, anamız odur. Kucaklayalım dünyayı, okşayalım. Kazmaya, küreğe sarılalım, Süveyş Kanalını açalım." (Meriç: 1996: 105).

⁴ Aşağıda da belirtileceği gibi Enfantin Mehmet Ali Paşa'nın açtığı yüksek medreselerde eğitmen olarak da çalışmıştır.

Ancak Enfantin'in çabaları Mehmet Ali Paşa yönetiminin demiryolu ve Delta Barajı projesine öncelik vermesi nedeniyle sonuç vermez. Enfantin Fransa'ya döndükten sonra, kanalına hayata geçirilmesi için gereken çalışmaların yapılmasını teminen 1846 yılında *Societe d'Etudes pour le Canal de Suez*'i kurar (Richmond, 1977: 91). Ancak Fransa'ya dönmeden önce, 1833'ten Kahire'ye konsolos olarak gönderilen ve 1837'ye kadar Mısır'da kalan Ferdinand de Lesseps'le (1805-1894) tanışmış ve onu ciddi biçimde etkilemiştir. Nitekim 1869'da açılıp Akdeniz ve Kızıldeniz'i birleştirerek Mısır'ın dünya ticaretindeki yeni önemini ziyadesiyle ortaya koyan Süveyş Kanalı, Saint-Simoncu mühendis Ferdinand de Lesseps tarafından inşa edilecektir (Mitchell, 1991: 16-17).⁵ Öte yandan sadece mühendis olarak değil aynı zamanda sermaye sahibi olarak da Süveyş Kanalı'nın inşasına dâhil olan Saint-Simon talebeleri bulunmaktaydı. Nitekim Saint-Simoncu düşünürler içerisindeki bir grup da, banker kökenli ailelerden gelen Yahudi aydınlardı.⁶ Bu aydınlar Fransa'da ikinci imparatorluk döneminde, bankaların gelişmesini, demiryollarının ve Süveyş kanalının inşa edilmesini sağlayan ciddi bir ekonomik güç hâline gelmişlerdi (Lukes, 2011: 114-115).

Mehmet Ali Paşa Dönemi Modernleşmesi ve Saint-Simoncular

Merkeziyetçi bir otorite kurmayı hedefleyen Mehmet Ali Paşa, idaresinin ilk yıllarında hâkimiyetini pekiştirmeye çalışıp kendisine muhalif Memluk liderlerini bertaraf etti; ardından da Mısır'ın ekonomik ve askeri genişlemesine yöneldi (Cleveland, 2008: 77). Mısır'a yönelik yabancı saldırılardan (ki İngiltere 1807'de ülkeyi işgal girişiminde bulunmuş ve yenilgiye uğratılmıştı) veya Osmanlı padişahının kendisinin yerine başkasını geçirmesinden veya azletmesinden kaygı duyan Mehmet Ali, orduyu güçlendirmeye ve bir donanma filosu kurmaya karar verdi. Saint-Simon'un toplumsal değişimi ele alırken, sanayiinin yanı sıra üzerinde ısrarla durduğu bir diğer kurumsal yapının ordu olduğu düşünüldüğünde, sanayileşme girişimlerinin ilk hedefinin Mısır'ın kendi askeri donanımının imal edilmesine odaklanmış olması ayrıca önem arz etmektedir. Zira Saint-Simon her ne kadar askeri toplumsal yapıya sert eleştiriler getirse de, savaşın en mühim endüstri olduğuna inanıyordu. Bütün endüstrilerin savaşın emrinde olduğunu, üretmenin de tüketmenin de zenginleşmenin de fakirleşmenin de savaşlarda kazanılan galibiyetler ile bağlantılı olduğunu düşünüyordu (Özmen, Akalın, 2021: 49). Mehmet Ali'nin açtığı ve büyük ölçeklerde üretim yapmayı başaran yeni fabrikalar, önceden ithal edilen hemen her askeri donanım malzemesini üretmeye, açılan yeni tersanelerle gemiler inşa etmeye başladı. Böylelikle dışarıdan ithalat zorunluluğunu ortadan kaldıracak bir askeri-sınai kompleks hedefine ulaşılmış; ordu modernleştirilip yeni silahlarla teçhiz edilmişti.

Modernize edilmiş bir ordunun silah fabrikaları ve tersanelerin yanı sıra çadır ve üniforma üretecek tekstil fabrikalarına da ihtiyacı vardı (Goldschmidt & Davidson, 2007: 231). Dolayısıyla sanayileşmenin bir başka yönünü dokuma fabrikaları kurarak ülke içerisinde

⁵ Mitchell'in Foucault ve Derrida'nın çalışmalarından hareketle "sömürgeleştirme" kavramını Mısır örneğinden hareketle post-yapısalcı bir formda tartışan ve ilk olarak 1988'de yayımlanan bu çalışması Türkçeye de tercüme edilmiştir. Bkz. (Mitchell, 2001).

⁶ Ütopik sosyalizmin Siyonist "çalışma hayatının fethi" anlayışının da ideolojik kökenini oluşturduğunu ve bunun özellikle 1904-1914 ve 1918-1923 yıllarındaki Filistin topraklarına yönelik ikinci ve üçüncü *aliyo*lar (çoğulu *aliya*) yani göç dalgalarının sonucunda oluşturulan (karşılığını "toprağın fethi" sloganında bulan bir başka Siyonist anlayışla birlikte) Histardutlarda (işçi federasyonu) somut bir yansıma bulduğunu da belirtmek gerekir. Esasında bu dönem göçlerinin ideolojisi, yani ikinci ve üçüncü *aliya* ideolojisi günümüzde İsrail İşçi Partisi'nin resmi ideolojisi olan "İşçi Siyonizmi" olarak sürmektedir. Bkz. (Gelvin, 2019: 260-261).

yetiştirilen pamuk ve keteni buralarda işlemek oluşturuordu. İşlenecek hammadde noktasında pamuk en başta geliyordu. Zira Mehmet Ali Paşa pamuğu geniş kapsamlı bir ekim politikasıyla ülke genelinde en önemli tarım ürünü konumuna getirmişti.⁷ İçeride hammadde olmanın ötesinde pamuk kazançlı bir ihraç kalemiydi de. 1821'de Fransız mühendis Jimel'in geliştirdiği ve Avrupa tekstil sanayiinde benimsenen uzun lifli pamuk, Mısır'ın en çok getirisi olan ürünü oldu. Mısır'ın uzun lifli pamuğu Avrupa'ya satma imkânı bulması elbette dönemin konjonktürüyle de ilgiliydi. Nitekim 1861-1865 yıllarındaki Amerikan İç Savaşı'nın yarattığı fiyat artışları Mısır'ın pamuk ihracatının zirveye çıkmasında önemli bir etken oldu (Gelvin, 2019: 87-88). Böylelikle pamuk ihracatı Mısır'ı Avrupa merkezli dünya ekonomisine entegre etti (Lockman, 2016: 127). Artık Mısır'ın gelirleri doğrudan doğruya pamuğun dünya piyasalarındaki fiyatına endekslenmişti. Nitekim 1823 yılına gelindiğinde Mısır'ın ticaretinin yüzde 50'den fazlası artık Osmanlı Devleti'yle değil, Avrupa ile idi (Gelvin, 2019: 87).

Öte yandan tekstil sanayiinin girdisi olan tarım ürünlerinin verimliliğinin artırılması Mısır için oldukça elzemdi. Dolayısıyla tarımda atılım için gerekli olan barajlar ve kanalların inşasına girildi. Yeni sulama tesisleri sayesinde önceden tek ürün alınan arazilerde yılda üç kere hasat yapılır hale gelindi. Mehmet Ali Paşa'nın merkezîyetçi idaresi altında artık devlet köylülerin yetiştireceği ürünü belirliyor, tohum, alet ve gübre tedarik ediyor, bütün ürünü köylüden satın alıp kârını koyarak dışarıya satıyordu. Böylelikle Mısır Ortadoğu'nun geçimlik ekonomiden ihracata yönelik ekonomiye geçen ilk eyaleti oldu. Mehmet Ali Paşa bu gelirle askerî ve endüstriyel gelişme programlarını finanse ediyordu (Goldschmidt & Davidson, 2007: 231).

Mehmet Ali Paşa'nın tarıma dayalı modern bir sanayii uygulamaya çalışması ve bunu da merkezîyetçi bir biçimde hayata geçirmesi Saint-Simoncuların düşünsel zemini ile örtüşmekteydi. Zira Saint-Simon öğretisiyle beslenmiş bazı düşünürler, Mehmet Ali'yi tam da Saint-Simoncu düşünceye dayanan ideal bir toplum fikriyle Mısır'da bir takım denemelere girişen ve bu fikir ekseninde birtakım uygulamalar yapan aydınlanmacı bir otokratik lider olarak görüyorlardı (Rafeq, 2017: 288).

Diğer taraftan ordunun modernizasyonu kaçınılmaz olarak harp okulu, ordunun destek hizmetlerinde ihtiyaç duyulan (süvari, topçu, piyade ve deniz subayları, işaret memurları, doktorlar ve veterinerler, alay birlikleri ve mühendisler gibi) kadrolar için bir eğitim programının geliştirilip yaygınlaştırılmasını da beraberinde getirdi. Dolayısıyla mevcut askerî kadroların eğitilmesi amacıyla kuşuların ve eğitim kamplarının yanı sıra 1820'lerden itibaren bir düzineden fazla yüksek medrese açıldı.⁸ Daha sonra 1908'de Mısır Üniversitesi adıyla açılacak olan Kahire Üniversitesi'nin temellerini teşkil eden bu okulların birçoğu, Saint-Simoncuların dâhil olduğu, Paris'teki *École Polytechnique*'te eğitim almış Fransız ve Mısırlı askerî mühendisler ve bilim adamları tarafından yönetiliyordu. 1830'ların ortasında

⁷ Pamuk İngilizlerin Mısır yönetimini fiilen denetlemeye başladığı 1882'den sonra daha da önemi artan bir stratejik ürüne dönüşecektir. Nitekim İngiliz yönetiminin baraj, bent ve sulama kanallarının ülke çapında yaygınlaştırılmasındaki itici güç pamuk olacaktır. Bkz. (Owen & Pamuk, 2002: 48). Bu noktada İngilizler'in Mısır'da kendileriyle rekabet edebileceği ihtimali olan sanai yatırımlara engel olduklarını ve Mısır topraklarına kendi çıkarlarına olacak şekilde yani İngiliz tekstil endüstrisini desteklemek amacıyla tek tip bir ürün olarak pamuk ekimine odaklandıklarını vurgulamakta fayda var. Öte yandan, anılan dönemde dokuma fabrikaları için, Suriye ve Lübnan'dan ipekböceği ve dut ağaçları, Hindistan'dan ise kaşmir keçileri getirildiği bilinmektedir (Sayyid-Marsot, 2007: 55-56).

⁸ Detaylı bilgi için bkz. (Ceylan, 2010: 16- 21).

bu bilim adamları daha kapsamlı bir askeri eğitim politikası hazırlamaktan sorumluydu. Bu ekibin Şubat 1835'te hazırladığı yeni eğitim planı, öncelikle birliklerin talimlerinin ve eğitimlerinin geliştirilmesini salık veriyor ve bir yıl sonrası için de askeri eğitim okullarının yeniden düzenlenmesi çağrısında bulunuyordu. İkinci plan ise, dördü Kahire'de ve geri kalanı taşra kasabalarında olmak üzere öğrencilerinin asker olarak istihdam edileceği elli ilköğretim okulundan oluşan bir sistem için çağrıda bulunuyordu. Plan aynı zamanda disiplin, fiziksel uygunluk, müfredat, sınavlar, giyim, tayin, öğretim kadrosu, yönetim ve teftiş konularını içeren tek tip kurallar koyuyordu.⁹ Ayrıca bu okullardan 1834'te Kahire'nin kuzeybatısındaki Bulak'taki Mühendis Okulu (Medresetü'l-Mühendishane) Paris'teki Fransız *École Polytechnique* örneğinden ilham alınarak açılmıştı ve de aynı adla anılıyordu. Okulun kurulmasında Saint-Simoncu düşüncenin önde gelen isimlerinden Saint-Simoncu bir sosyal bilimci ve mühendis olan Charles Lambert öncü rol oynamıştı (Mitchell, 1991: 33). "Mısır'ın Levant'ın geri kalanı gibi asla sahip olmadığı şey düzendir" diyen Lambert'in yanı sıra, okulda Enfantin, Linant Paşa olarak bilinen Linant de Bellefonds ve Joseph Anthelme Sève (Müslüman olduktan sonra Süleyman adını almış ve Fransevi Süleyman Paşa olarak anılmıştır) gibi uzmanlar da eğitim ve öğretim faaliyetlerinde bulunmuşlardı (Ergün, 2015: 285-286).

Diğer taraftan I. Abbas Hilmi Paşa zamanında 1851'de İngiltere'ye Kızıldeniz'e ve dolayısıyla Hindistan'a ulaşımı kolaylaştıracak olan Kahire-Süveyş demiryolunun yapımı konusunda imtiyaz tanınmıştı. 1852'de İskenderiye-Kahire hattının tamamlanmasıyla birlikte Mısır demiryolu çağına giriyor ve aynı zamanda İskenderiye ile Akdeniz limanları arasında düzenli vapur seferleriyle uluslararası ticari ağa dahi oluyordu. Mısır'ın uluslararası deniz nakliyatına bağlanma projesi ise, Süveyş Kanalı inşası için Lesseps'e verilen imtiyazla başlayacak; fakat anlaşma Mısır adına mali bir felaketle sonuçlanacaktı (Cleveland, 2008: 107-108).

Öte yandan Saint-Simoncular Mısır'ın dış borca bağımlı hale gelmesini öngörememişlerdi. Mehmet Ali'den sonra Said Paşa ve de özellikle de hidiv¹⁰ İsmail Paşa'nın idaresinde (1863-1879) Mısır'da modern bir toplumun kurumlarını tesis etme girişimi sürdü (Hourani, 2016: 334). Ancak Mehmet Ali Paşa'nın halefleri pamuk fiyatlarının hep aynı düzeyde kalacağını umarak, ülkedeki üretim altyapısını geliştirmek için gereken sulama ve ulaşım alanlarında yatırımları gerçekleştirilebilmek için Avrupa bankalarından muazzam miktarlarda borç almışlardı.¹¹ 1865'te Amerikan İç Savaşı bittiğinde Amerikan pamuğu tekrar dünya piyasalarına erişim imkânı bulunca, pamuğun fiyatının aniden düşmesiyle Mısır'ın gelirleri ciddi bir darbe aldı. Bunun ardından 1873'te uluslararası ekonomide yaşanan ekonomik krizin etkisiyle de Mısır ekonomisi ikinci kez derinden sarsıldı. Genişleyen ekonomi sürecinde

⁹ Öğrenciler, sadece sınıfta değil, okul dışındaki yürüyüşlerinde, dinlenme sırasında ve yurtlarda sürekli gözetim altında olacaklardı. Disiplin katı olmalıydı, askerlik ve cezalar kabahate göre derecelendirilecekti; bir öğrenci tüm okulun önünde azarlanabilir, okula kapatılabilir, hapsedilip ekmek ve su verilebilir, kurbağa (deri bir kurbağa) dövülebilir veya okuldan atılabilir. Bkz. (aktaran, Mitchell, 1991: 39).

¹⁰ 1866 yılında çıkarılan bir fermanla İsmail'den itibaren Mısır valilerine 'hidiv' unvanını verilmiştir.

¹¹ Nitekim 8 Haziran 1867 tarihli fermanla Mısır'ın imtiyazları genişlemiş; Mısır, ordu mevcudunu arttırmaya, kendi parasını basmaya ve padişahın onayı olmadan dış ülkelere borç alma hakkına da sahip olmuştu (Cleveland, 2008: 110). 1862-1873 arasında Mısır 68 milyon sterlin borçlanmıştı. Bkz. (Hourani, 2016: 335). Öte yandan Hidiv İsmail Paşa'nın 1869'da Avrupa'ya gerçekleştirdiği seyahatinde Osmanlı'dan bağımsız bir hükümdar izlenimi vermesi ve Avrupa başkentlerinde hükümdarları Süveyş Kanalı'nın açılışında bulunmaya şahsen davet etmesi üzerine Sadrazam Âli Paşa, 29 Kasım 1869 tarihli bir fermanla hidivin imtiyazlarına kısıtlama getirecekti. Fermanın içeriğinde hidivin Bâbâli'den izin almadan borçlanmayacağı da yer alıyordu (Çetin, 2001: 118).

borçlanılan paraların Süveyş Kanalı'nın inşası ya da Kahire'deki Kubbe ve Abdin Sarayları, Kahire'deki Opera Binası gibi maliyetli kamu projelerine harcanmış olması da bu sarsıntıyı derinleştirmişti (Çetinkaya, 2016: 32). Nihayet süreç Mısır'ın 1876'da uluslararası arenada iflasa sürüklenmesi ve ekonomisinin kısmen yabancı mali denetim altına girmesiyle sonuçlandı. Bu durum Batılı devletlerin Mısır'a müdahalesine artık bir son verilmesini isteyen milliyetçi sesleri yükseltti ve bunun üzerine 1882'de İngiltere Mısır'ı işgal etti. 1922'ye kadar İngiltere Mısır'ın denetimini tamamıyla elinde tuttu, bu tarihten itibaren ülkeye sınırlı bir özerklik tanıdı. 1936 yılında ise daha geniş ölçekte bir bağımsızlık elde edildi. Mehmet Ali Paşa'nın ailesi 1952 tarihli Hür Subaylar darbesine kadar Mısır'da hanedanlığını devam ettirse de, Mısır'da kalan son İngiliz askerleri 1956 yılına kadar Mısır'dan çekilmedi ve yalnızca birkaç ay sonra İngiltere, Fransa ve İsrail Süveyş Krizi nedeniyle Mısır'a saldırdıklarında geri gelmiş oldular (Lockman, 2016: 127).

Saint Simoncular ve Süveyş Kanalı

Modern görünümünde Süveyş Kanalı fikri, Napolyon'un 1798'de Mısır'ı fethiyle, keşif gezisine eşlik eden bilim adamlarının birkaç olası kanal yolunu özetlediği zaman ortaya çıkmıştı. Kanal 1869'a kadar hizmete açılmadı, ancak Napolyon'un macerasından o tarihe kadar planlamasında birçok kişi etkili oldu. Saint-Simoncular da bu görevi başarmaya çalışılardanandı. Süveyş Kanalı, Said Paşa ile Saint Simoncuların fikirlerinden ciddi biçimde etkilenen Fransız mühendis Ferdinand de Lesseps'in (1805-1894) ortak çabalarıyla XIX. yüzyılın ortalarında hayata geçebildi. Londra ile Paris arasındaki siyasi rekabetin, İstanbul ile Kahire arasındaki diplomatik zorlukların üstesinden gelmek için olağanüstü çaba gösteren Lesseps'in başarısı biraz da kendisine yoldaş olan hayalperestler yani Saint-Simoncular'ın başarısıydı. Lesseps uluslararası ticaretin dinamiklerini değiştirecek potansiyele sahip olan bu projenin önündeki en önemli engelin İngiltere ve onun çıkarları olduğunu biliyordu (Karabell, 2003: 82). Olası bir kanal Hindistan yolu üzerindeki Güney Afrika sömürgelerinin önemini azaltabilirdi. Dahası bu türden bir projenin Fransa'nın girişimiyle hataya geçmesi Mısır'ın Fransa tarafından tekrar işgalini beraberinde getirebilir ve sonuç olarak İngiltere'nin Asya'daki siyasi ve daha önemlisi ekonomik çıkarları zarar görebilirdi (Bediz: 1951: 333). Bu nedenle İngiltere projeye başlangıçta taraftar olmadığı gibi, projenin hayata geçeceği anlaşılınca da bu girişimi baltalayıcı bir siyaset izleme yoluna gitti. Bu bağlamda İngiltere, Sultan Abdülmecid'e projeyi onaylamaması için devamlı telkinlerde bulunuyordu. Diğer taraftan, (Sultanın o dönem onay vermemesinin bir gerekçesi olmamakla birlikte) imparatorluğun Doğu Akdeniz coğrafyasında bu tarz bir kanalın açılması stratejik iki doğal boğaza, yani Çanakkale ve İstanbul boğazlarına bir üçüncüsünün eklenmesi anlamına gelebilecekti.

Nihayet 1854 yılına gelindiğinde Mısır'ın Avrupa ile ilişkilerini arttırmak konusunda daha istekli olan bir idareci, yani Said Paşa başa gelmişti (1854-1863).¹² 1830'larda danışman sıfatıyla Mısır'da bulunduğu dönemde Said'in hem hocası hem arkadaşı olan Ferdinand de Lesseps (Kurşun, 2008: 573), yeni görevini tebrik için Said Paşa'yı ziyarete geldiğinde kafa-

¹² Denizcilğe ilgisi henüz küçükken ortaya çıkan Said Paşa, bu yönde bir eğitim almıştı. Avrupa medeniyetine açık bir kişiliğinin yanı sıra, gerek babası II. Mahmud'un başlattığı ıslahata devam eden Sultanı Abdülmecid'in talimatları ve gerekse bizzat babasının Mısır'da başlattığı reformları hayata geçirme isteğiyle Mısır eyaletinde bir dizi ıslahat başlatmıştır. Batılı finansörleri Mısır'a çekmek için 1854'te Mısır Bankası'nı kurmuştur. Mısır'daki Port Said limanı onun adıyla anılmaktadır (Kurşun, 2008: 573).

sındaki projeyi onunla paylaştı ve projeyi ona kabul ettirebildi (Bediz: 1951: 333). Said Paşa İstanbul'dan izin alınmaksızın 1854 yılında kanalın kazılması için şirket kurma imtiyazını de Lesseps'e verdi. De Lesseps aldığı bu imtiyazı padişaha tasdik ettirebilmek amacıyla İstanbul'a gelip görüşmeler yapmasına rağmen başarılı olamadı. Nitekim Bâb-ı Âli'den gelen yanıtta “İngiltere ve Fransa'nın müttefik ve müttehid bulunması cihetiyle ikisinden herhangisini olsa kırmak caiz ve münasip olmamış” denerek imtiyaz sözleşmesi reddediliyordu. Teknolojinin ütopik bir vizyonun hayata geçirilmesine imkân sağlayacağını düşünen de Lesseps, projenin ne kadar mühim olduğunu ispatlamak için uluslararası bir komisyon incelemesinden geçirdiği sonuçlara dayanarak, 5 Ocak 1856'da Said Paşa ile doksan dokuz senelik bir sözleşme imzalamaya muvaffak oldu. Sözleşme uyarınca Kanal, bu süre bitiminde Mısır hükümetine devredilecekti (is-Sanafiri, 1993: 19). Bâb-ı Âli'nin müsaadesinin olmamasına rağmen projenin ilk taslağı de Lesseps yönetiminde, Mısır bayındırlık işleri başmühendisi Linant de Bellefonds¹³ ve *École Polytechnique* mezunu hidrolik mühendisi Eugène Mougel tarafından hemen çizildi ve bu projeye göre kazma işleri 25 Nisan 1854'te başlatıldı. Ancak, İngiltere'nin itirazı üzerine Bâb-ı Âli bu işleri durdurulmasını sağladı. Haziran 1859'da çalışmalarını yeniden başlatılması üzerine, İngiliz donanması Said Paşa'yı tehdit etmek amacıyla İskenderiye önlerine geldi. Bu meydan okuma Bâb-ı Âli'nin yeniden devreye girmesine ve çalışmaları sona erdirmesine yol açtı. Ancak Fransa'nın Bâb-ı Âli nezdinde nüfuzunu kullanmasıyla kanal çalışmalarına tekrar başlandı. Said Paşa, Süveyş Kanalı konusunda Osmanlı hükümeti ile işleri hal yoluna sokamadan 18 Ocak 1863'te vefat etti (is-Sanafiri, 1993: 19-20). Yerine (Mehmet Ali Paşa'nın torunu ve İbrahim Paşa'nın ortanca oğlu) İsmail Paşa vali olduğunda Osmanlı tahtında Sultan Abdülaziz (1861-1876) bulunuyordu Nitekim projeyi onaylamadan vefat eden Abdülmecid Han'ın yerine Sultan Abdülaziz geçmişti.¹⁴ 22 Şubat 1866 tarihinde İsmail Paşa ve Süveyş Kanalı Şirketi arasında önceki bütün imtiyaz ve sözleşmeleri içeren nihai bir sözleşme Kahire'de tertip edilip Sultanın onayına sunuldu ve nihayet 19 Mart 1866 tarihli ferman ile Sultan Abdülaziz tarafından tasdik edildi (is-Sanafiri, 1993: 43). Tüm siyasi ve coğrafi zorluklara rağmen yürütülen ve on yıl süren çalışmalar sonucunda kanal Hidiv İsmail Paşa döneminde 17 Kasım 1869'da görkemli bir şekilde açıldı.¹⁵ Öte yandan projede eksik kalan kısımlar için dört yıl daha çalışmalar sürdü (Bediz: 1951: 333).

¹³ Bellefonds da Mehmet Ali Paşa tarafından açılan yüksek medreselerde eğitmen olarak çalışmıştı.

¹⁴ Abdülaziz, Osmanlı sultanlarının Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferinden beri imparatorluğun uzak memleketlerine seyahat etmemelerine rağmen 3 Nisan-5 Mayıs 1863 tarihlerinde Mısır'a bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Kaya, 2015).

¹⁵ Açılış için İsmail Paşa'nın hazırlıkları, tam da hidivliği dönemindeki şaşaa ile örtüşüyordu. İsmail Paşa, öncelikle Avrupa'nın belli başlı başkentlerine seyahate çıkarak, Avrupa hükümdarlarını Süveyş Kanalı'nın açılış merasimine davet etti. Ayrıca İtalyan bestecisi Giuseppe Verdi'ye Mısır Firavunları dönemine dair bir içerikle Aida operası bestelemeye memur etmiş, Kahire'den piramitlere kadar bir yol yaptırmış, kendi ismiyle anılan İsmailiyye şehrinde konukların ikametlerinde kullanılmak maksadıyla oldukça maliyetli ve görkemli bir saray inşa ettirmişti. İsmail Paşa'nın bu hazırlıklarının Avrupalı misafirlerine Mısır medeniyetinin ve kültürel mirasının Avrupa'nın liberal geleneklerinden geldiğini göstermeye yönelik çabalar olması dikkat çekicidir. Nitekim Hidiv'in, açılış töreninde bilinçli bir biçimde Mısır'ın Osmanlı, Arap ya da İslami geleneğini öne çıkarmak yerine Akdenizlilik mirasından ve Firavun geçmişinden kalan sembolleri ön plana çıkardığı görülmektedir. Nitekim bu fiili durum Sorbonne mezunu Taha Hüseyin (1889-1973) gibi yazarlarca teorik çerçeveye oturtulacaktır. Bkz. (Cleveland, 2008: 223).

Süveyş Kanalı projesinin sanatsal ve simgesel bir yönü de düşünülmüştü. Süveyş Kanalı'nın kuzey girişinde durması amaçlanan bir heykel, tam da Saint Simoncuların umudu ve hayalleri ile örtüşecek biçimde Mısır'ın gelişen endüstriyel gelişimini, Avrupalılaştırma yolundaki adımları ve sosyal ilerlemeleri simgeleyen büyük bir heykel olacaktır. Ancak proje hayata geçirilemedi.¹⁶

¹⁶ Heykeltıraş Frédéric Auguste Bartholdi 1855'te Mısır'ı ziyareti sırasında Güney Mısır'da bulunan Ebu Simbel'deki antik tapınağın cephesindeki devasa heykellere hayran kalmış ve anıtsal bir ölçekte çalışmaya karar vermişti. Bartholdi, 1867'de Dünya Fuarı (Les Expositions Universelles) vesilesi ile Paris'te bulunan Mısır hüdvi İsmail Paşa'ya Mısır'ın anıtsal heykel geleneğinin bir devamı olarak düşündüğü, elinde meşale tutan ve yüzü batya dönük olan devasa bir *fellah* kadın heykeli inşa etmeyi önerdi. Meşale figürü, hem gerçekten hem de metaforik olarak yol göstericiliği temsil edecekti. Yani bir yandan Süveyş Kanalı'nın teknolojik başarısının ve sosyal öneminin bir kanıtı olarak hizmet ederken, diğer taraftan yerine getirdiği işlevle kıyı şeridinin gerçekten bir işaretçisi olacaktır. Bartholdi tasarladığı heykel için "*Egypt (or Progress) Carrying the Light to Asia*" (Asya' Ayrılmanmayı Taşıyan Mısır (ya da İlerleme) [başka bir eserde alternatif bir isim olarak "*Egypt Enlightening the Orient*" (Doğuyu Aydınlatan Mısır) da geçmektedir (Khan, 2010: 53)] adını düşünmüş ve kilden bir taslak model hazırlamıştı. 1869'da hem çizimler hem de kilden modeli İsmail Paşa'ya sunmak üzere Mısır'a geldi. Her ne kadar bir deniz feneri fikrine sıcak bakmasa da Bartholdi'yi kanaldan sorumlu de Lesseps karşıladı. Ancak heykelin yapılması işi, büyük ölçüde Mısır'ın çıkmazda olan mali durumu nedeniyle İsmail Paşa tarafından reddedildi. Heykelin hiçbir zaman inşa edilmediğini bizzat Bartholdi'nin kaleme aldığı ve eserini tanımladığı (bir nüshası Harvard Collage Kütüphanesinde yer alan) kitapçıktan öğreniyoruz (Bartholdi, 1885: 37). 1885 tarihli bu kitapçığın girişinde de Victor Hugo'nun Bartholdi'ye el yazısı ile yazdığı şu not mevcut: "*Form to the sculptor is all and yet nothing. It is nothing without the spirit; with the idea it is everything.*" ("Heykeltıraş için şekil her şeydir ama aynı zamanda hiçbir şeydir de. Bir ruh olmadan şekil hiçbir şey ifade etmez; ancak bir gaye ile o şekil her şey olur"). Burada Süveyş Kanalı'nın açılmasından bir yıl sonra 1870'de III. Napolyon Prusya'ya savaş ilan etmiş ve Bartholdi de Fransız ordusuna katılmıştır (Bartholdi, 1885: 14; Khan, 2010: 54). Proje fikri daha sonra Fransadan Amerika Birleşik Devletleri'ne Amerikan bağımsızlığının yüzüncü yılını kutlamak için bir hediye olarak Bartholdi tarafından yeniden geliştirilip yapılandırılacak ve tamamlanıp "Özgürlük Heykeli" adı verilerek ülkenin özgürlük sembolü olarak New York limanına konulacaktır.

Sonuç ve Değerlendirme

Mehmet Ali Paşa'nın devlet güdümlü sanayileşme ve militarizm hamlesi her ne kadar uzun ömürlü olmasa da dönemin koşullarında Ortadoğu coğrafyası için bir ilkti. Bilimsel bilginin bir çeşit sosyal mühendislik anlayışıyla kullanılmasını salık veren Saint-Simoncu fikri akımın temsilcileri, Mehmet Ali Paşa dönemi Mısır'ını kendi kurguladıkları ideal toplumun âdeti merkez üssü olarak görüyordu. Nitekim Mehmet Ali askeri bir reformu hayata geçirmiş ve gelir kaynaklarını arttırmak, ihracata yönelik ürünlerin üretimini teşvik etmek gibi bu askeri reformu destekleyecek politikaları önelemişti. Üstelik bütün bunları yaparken ana eksenini, tam da Saint-Simon ve takipçilerinin temel yöntemi olan sanayileşme olarak belirlemişti. Ayrıca Mehmet Ali, askeri-sınai toplum inşasında olmazsa olmaz olan kadroları yetiştirmek için eğitimi önemsemiş ve Saint-Simoncuların öncülük ettiği ve daha sonra Mısır Üniversitesi'nin temellerini oluşturacak eğitim merkezleri açmıştı. Bu okullar daha sonra profesyonel askerler, aydınlar ve bürokratlardan oluşan Batı tipi eğitim almış bir sınıfın doğuşunu da teşvik edecektir. Mısır'daki kalkınmacılık politikasının elbette ki bu çalışmanın sınırlarını aşan çok yönlü ve derin vecheleri var. Ama şu bir gerçektir ki Saint-Simoncular için Mısır ve Mısır modernleşmesi kendi zihinlerinde kurdukları ideal topluma varmakta kat edilecek uzun yolun belki de başlangıç çizgisiydi. Aynı zamanda Saint-Simoncular evrensel umudun Süveyş Kanalı'na ve kanalın inşasını tetikleyen hayallere bağlı olduğunu düşünüyorlardı. Süveyş Kanalı teknik başarısı için alkışlanıp modern çağın ilerlemesini alenileştiren bir örnek olarak görülmüştü; ancak tarihin seyri içerisinde gerçekte ortaya çıkarsa Saint-Simoncuların ümitvar hayallerinden çok farklıydı: Osmanlı hükümlerinin ardından Süveyş Kanalı, Akdeniz'in bir sömürge denizine dönüşmesini kolaylaştırmıştır (Huber, 2012). Nitekim kanaldan en fazla kazançlı çıkan zamanın en büyük deniz ticaret ülkesi ve sömürgecisi olan İngiltere olmuştur. Bu yeni su yolu sayesinde Londra'dan, en büyük sömürgesi Hindistan'a gidiş süresi yarı yarıya azalmıştı ve 1881 yılı geldiğinde kanal trafiğinin yüzde 80'ini İngiltere oluşturuyordu (Cleveland, 2008: 111). Aynı zamanda Said Paşa zamanında Süveyş Kanalı Şirketi'ndeki hissenin yüzde 44'ü İsmail Paşa döneminde ciddi finansal güçlükler yüzünden 4 milyon sterline 1875'te İngiltere'ye satılacaktı (Cleveland, 2008: 112).

Öte yandan Saint-Simon'un toplum mühendisliği eksenli modelinin Osmanlı eyaleti olan Mısır'ın modernleşmesi üzerindeki ilhamını daha geniş bir eksenle değerlendirmek de mümkündür. Nitekim İmparatorluğunun kurtuluşunun ancak Batı'ya yönelmek ve Batı'nın bir parçası olmakla sağlanabileceği inancında olan bir zihniyetin Osmanlı seçkinleri arasında yaygınlaşmaya başlaması ve bu kimselerin 1839'dan itibaren kısa fasıllar haricinde iktidarı ellerinde bulundurmaları Osmanlı modernleşme sürecinde belirleyici dinamikler olarak ortaya çıkmıştır. Bu grup toplumun dayanacağı gücün önce "bilim" olması gerektiği kanaatindeydi. Aklın ön plana geçirilmesi isteği ve toplumun bilimsel temellere dayandırılması arzusu bu bağlamda fevkalade önemliydi. Bu bağlamda, Saint-Simon'un fikri şemsiyesi altında büyüyen Auguste Comte'un Osmanlı modernleşmecilerini en fazla etkileyen Batılı sosyoloji âlimi ve Osmanlı'nın modernleşme tarihinde bizatihi yer alan bir isim olması dikkate değerdir. Nitekim Comte pozitivistizminin Yeni Osmanlılar Cemiyeti'ne, ardından da İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne ilham verdiği bilinmektedir (Korlaelçi, 2003: 214). Saint Simon'un felsefi orijinalliğinin Comte üzerindeki mühim tesiri ve bu bağlamda Comte'un fikri temellerinin oluşumunda Saint-Simon'un etkisinin önemli olduğu düşünüldüğünde, Saint-Simon'un düşünce dünyasının dolaylı olarak Osmanlı modernleşmesini de

etkilediği söylenebilir. Örneğin Tanzimat sonrasında Osmanlı fikir dünyasına yön verecek olan Yeni Osmanlı düşüncesinin önemli isimlerinden Ziya Gökalp da, Saint-Simon'un öğrencisi Comte'un çizgisini temsil etmekteydi. Gökalp'in "Sınıf yok, meslek var" düsturuyla toplumun farklı zümrelerini yalnız iş bölümünün doğurduğu meslek zümrelerine indirgeyişi, Saint-Simon düşüncesindeki sınıf mantığı ile ziyadesiyle örtüşmektedir. Buna ilaveten, Saint-Simoncu'ların Mehmet Ali Paşa'ya ilgisinin bir benzerini onun felsefi ikliminden etkilenen pozitivistlerin Mithat Paşa'ya ilgisinde gözlemlemek mümkündür. Nitekim Fransa'daki pozitivistlerin önemli mensupları 1877 yılında Mithat Paşa'ya hitaben ortak bir mektup kaleme alırlar. Mektupta bu pozitivistlerin Osmanlı idaresince pozitif bilim ve ilerleme doğrultusunda gerçekleştirilen reformların sürdürülmesi yönündeki dilekleri ifade edilir.¹⁷ Yine Saint-Simon'un görüşlerinden beslenen Comte tarafından 1853'te Mustafa Reşit Paşa'ya gönderilen ve Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile ardından hayata geçirilen uygulamaların övüldüğü başka bir mektup¹⁸ da pozitivist çevrelerce Osmanlı modernleşmesine yönelik müspet ilgi bağlamında benzer bir tutumun örneğini teşkil etmektedir.

¹⁷ "Altes Midhat Paşa Hazretlerine, Osmanlı İmparatorluğu Eski Sadrazamı", (çev.) Mehmet Ali Meriç, *Tarih ve Toplum*, 14, 1985, 104-106.

¹⁸ "Auguste Comte'un Mustafa Reşit Paşa'ya Mektubu (4 Şubat 1853)", *Düşünen Siyaset Dergisi (İslam ve İlerleme Sayısı)*, 2004, 19.

Kaynakça

“Altes Midhat Paşa Hazretlerine, Osmanlı İmparatorluğu Eski Sadrazamı”, (çev.) Mehmet Ali Meriç, *Tarih ve Toplum*, 14, 1985, 104-106.

“Auguste Comte’un Mustafa Reşit Paşa’ya Mektubu (4 Şubat 1853)”, *Düşünen Siyaset Dergisi (İslam ve İlerleme Sayısı)*, 2004, 19.

Akalın, D. (2011). “Süveyş Kanalı Açılışı ve Osmanlı Devleti’ne Etkisi (1854-1882)”, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Denizli.

Bartholdi, F. A. (1885). *The Statue of Liberty Enlightening the World (described by the sculptor)*, New York: North American Review.

Bruhl, H. L. (1970). *Auguste Comte Felsefesi ve Sosyolojisi*, (çev.) Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.

Ceylan, S. (2010). “XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Eğitim Kurumlarında Yabancıların Etkisi: Kahire Üniversitesi ve Oryantalistler Örneği”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uşak Üniversitesi, Uşak.

Cleveland, W. L. (2008). *Modern Ortadoğu Tarihi*, (çev.) Mehmet Harmancı, İstanbul: Agora Kitaplığı.

Çetin, A. (2001), “Hidiv İsmail Paşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 23, 117-119.

Çetinkaya, Y. D. (2016). “Kalın Çizgileriyle Ortadoğu Tarihinde Direniş ve Toplumsal/Siyasal Aktörler (1789- 2011)”, içinde *Ortadoğu: Direniş, Devrim, Emperyalizm*, (der.) Yusuf Doğan Çetinkaya, İstanbul: İletişim Yayınları, 13-62.

Çıvgın, H. (2011). “Charles Fourier: Kuramı ve Ekolojik kriz ortamında bir eko-filozof olarak okunabilme imkânları”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.

Danyal, D. (1951). “Süveyş Kanalının Önemi”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 9 (3), 329-352.

De Groot A. H. (1994). "Yalnız bir İslami Liberal: Cemil Meriç" , *Tarih ve Toplum*, 126, ss.11-14.

École Polytechnique (2022), <https://www.polytechnique.edu/en> (Erişim Tarihi: 17 Kasım 2022).

Engels, F. (1993). *Ütopik Sosyalizm ve Bilimsel Sosyalizm*, (çev.) Kemal Savaş, İstanbul: Yorum Yayınları.

- Ergün, M. (2015). "Mehmet Ali Paşa Zamanında Mısır'da Eğitimin Batılılaşması", *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi (KEFAD)*, 16 (3), 277-294.
- Gelvin, J. L. (2019). *Modern Ortadoğu Tarihi (1453-2015)*, (çev.) Güneş Ayas, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Goldschmidt A. Jr., Davidson L. (2007). *Kısa Ortadoğu Tarihi*, (çev.) Aydemir Güler, İstanbul: Doruk Yayıncılık.
- Göle, N. (2008). *Mühendisler ve İdeoloji: Ünlü Devrimcilerden Yenilikçi Seçkinlere*, İstanbul: Metis Yayınları.
- Hourani, A. (2016). *Arap Halkları Tarihi*, (çev.) Yavuz Alogan, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Huber, V. (2012). "Connecting colonial seas: the 'international colonisation' of Port Said and the Suez Canal during and after the First World War", *European Review of History*, 19 (1), 141-161.
- Huberman, L. (2005). *Sosyalizmin Alfabetesi*, Ankara: Sol Yayınları.
- Is-Sanafiri, İ.M. (1993). "Osmanlı-Mısır İlişkileri 1863-1882", İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul.
- Jones, G. S. (2005). "Ütopik Sosyalizm", *Marksist Düşünce Sözlüğü*, (yayın yön.) Tom Bottomore, İstanbul: İletişim Yayınları, 613-615.
- Karabell, Z. (2003), *The Creation of the Suez Canal*, New York: Alfred A. Knopf.
- Kaya, S. (2015). "Sultan Abdülaziz'in 1863 Mısır Seyahati", İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Khan, Y. S. (2010). *Enlightening the World: The Creation of the Statue of Liberty*, Ithaca and London: The Cornell University Press.
- Korlaelçi, M. (2003). "Pozitivist Düşüncenin İthali", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, 1. Cilt: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, ed. Tanıl Bora, Murat Gültekinil, İstanbul: İletişim Yayınları, 214-222.
- Kurşun (2008), "Said Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 35, 573-574.
- Lockman, Z. (2016). *Hangi Ortadoğu?: Oryantalizm, Tarih, Siyaset*, (çev.) Burcu Birinci, İstanbul: Küre Yayınları.
- Lukes, S. (2011). "Saint-Simon 1760-1825". *Istanbul Journal of Sociological Studies*, (çev.) İhsan Sezal, 0 (20), 107-116.
- Meriç, C. (1996). *Saint-Simon: İlk Sosyolog, İlk Sosyalist*, İstanbul: İletişim Yayınları.

- Meriç, C. (2018). *Bir Dünyanın Eşiğinde*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Meriç, Ü. (2005). "Rönesans Avrupa'sında Sosyal Düşünce", *Sosyoloji Dergisi*, 3 (11), 151-171.
- Mitchell, T. (1991). *Colonising Egypt*, Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.
- Mitchell, T. (2001). *Mısır'ın Sömürgeleştirilmesi*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Moore, T. (1996). *Utopia*, İstanbul: Düşünen Adam Yayınları.
- Mühlestein, H. (1990). *Proleter Ütopya ve Marksist Hümanizm*, (çev.) Vedat Günyol, İstanbul: Logos Yayınları.
- Owen R., Pamuk, Ş. (2002). *20. Yüzyılda Ortadoğu Ekonomileri Tarihi*, (çev.) Ayşe Edirne, İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yayınları.
- Owen, R. (1995). *Yeni Toplum Görüşü*, (çev.) Doğan Şahiner, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Özmen, Akalın, F. A. (2021). "Claude-Henri de Saint-Simon, Saint-Simonizm ve Toplumsal Değişim: Askeri Toplumdan Sanayi Toplumuna Geçiş", *Akademik Hassasiyetler*, 8 (15), 43-65.
- Rafeq, A. (2017). "Farklı Bir Güç Dengesi: 18. ve 19. Yüzyılda Avrupa ve Ortadoğu", içinde *Ortadoğu Tarihi: Dini Siyasi, Kültürel ve Ekonomik Perspektiften*, (ed.) Youssef M. Choueiri, (çev.) Fethi Aytuna, İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 273-294.
- Richmond, J.C.B. (1977). *Egypt 1798-1952*, London: Methuen&Co Ltd.
- Saint-Simon, C.H. de. (1976). "İki Kervan: Hükümet Yönetim" (çev.) Sina Akşin, Mete Tuncay (der.), *Sosyalist Siyasal Düşünüş Tarihi*, Cilt 1, Ankara: Bilgi Yayınevi, 17-21.
- Sayyid-Marsot, A. L. (2007). *Mısır Tarihi: Arapların Fethinden Bugüne*, (çev.) Gül Çağalı Güven, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Swingewood, A. (1998). *Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi*, (çev.) Osman Akınhay, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Uslu, A. (2015). "Sosyalist Düşüncenin Kaynakları: Büyük Britanya ve Fransa'da İşçi Hareketlerinin Başlangıcı ve Ütopya Düşüncesi (1800-1830)", *AÜSBF Dergisi*, 70 (1), 35-63.